

УДК 141.2(477)(092)

А 86

В'ячеслав Артюх

**ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ ІДЕЇ
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА І ПОЗИТИВІЗМ**

У статті виявлені такі елементи позитивістської парадигми в історико-теоретичних поглядах Драгоманова: як природничо-наукові аналогії у розумінні природи гуманітарно-соціальних наук, обов'язкове привнесення ідеї закону в історичний процес, першість розумового розвитку в уявленнях про поступ, багатofакторний підхід до пояснення рушійних сил історії.

Ключові слова: позитивізм, закони історії, поступ, багатofакторність.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Теоретичний інтерес до історії характерний для багатьох українських мислителів модерної доби. Пов'язаний він зі спробами осмислення окремого українського шляху в історії. Такі узагальнюючі уявлення про окрему історію українського народу стали важливим елементом у структурі самосвідомості української нації, початки формування якої пов'язують із “національним відродженням” ХІХ ст. (М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, В. Антонович). Історіософія, як сфера конструювання таких ідеологічно вмотивованих і часто з метафізичним зафарбуванням цілісних схем національного минулого, стає характерною ознакою вітчизняної філософської традиції. З іншого боку, в цей період зростає й інтерес до проблем історичного пізнання. Одним із найглибших українських політичних мислителів другої половини ХІХ ст., у творчості якого спостерігається досить значущий шар філософсько-історичних ідей, безперечно був і

Михайло Драгоманов (1841 – 1895). Погляди М. Драгоманова показують сучасникам можливі шляхи відокремлення теоретичних історичних побудов від сфери національної ідеології та вироблення недогматичного, такого, що спирається на принципи науковості, теоретичного погляду на історію. Але у цих поглядах дає про себе знати ще не повна розчленованість історіографічної, соціологічної та філософсько-історичної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед останніх публікацій з проблем філософської складової історичних поглядів М. Драгоманова варто назвати дослідження Анатолія Круглашова “Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова” [9], у якому автор вдало здійснив спробу системно подати політичну ідеологію українського вченого в контексті основних понять і категорій сучасної політології. Тут же він заторкує й історіософську проблематику, зокрема робить висновок, що ідея поступу у М. Драгоманова на рівні свого масового функціонування має аналоги з релігійною вірою: “Віра у поступ стала свого роду релігією часу агностицизму й атеїзму” [9, 157]. Історик української філософії Микола Лук у спільному з Ларисою Депенчук монографічному дослідженні “Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова” [2] вказує на основне джерело філософсько-історичних ідей “раннього” М. Драгоманова – його магістерську дисертацію “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” та детально аналізує окремі філософсько-історичні ідеї цього твору. М. Лук робить висновок, що “історіософська концепція Драгоманова ґрунтується на засадах філософського раціоналізму. В основу її покладено ідею прогресу та соціологічне розуміння історичного процесу. Останній універсальний за своєю суттю, але відмінний у формах виявлення. Раз започаткована цивілізація народу розвивається безперервно і органічно за певними логічними ступенями. Тому історію треба розуміти не в хронологічному, а в культурно-історичному сенсі” [2, 57 – 58]. У статті Олексія Яся “Порівняльно-історичний метод у до-

слідницьких практиках Михайла Драгоманова” [14] розглядається специфіка становлення компаративістичного методу в історіографії М. Драгоманова та обстоюється думка про його стадіально-еволюційну основу. О. Ясь доходить висновку, що джерело цього методу – у філософії позитивізму. Саме у руслі “парадигмального повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод як один із найуживаніших інструментів позитивістської історіографії” [14, 134]. Варто назвати також і невелику статтю Володимира Потульницького “Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова” [12], у якій він проводить цікаву думку, що в останніх своїх працях М. Драгоманов “виразно заперечує ідею прогресу і діалектики і схиляється до теорії історичного коловороту, яку обґрунтовував ще італійський історик і філософ XVIII ст. Джамбаттісто Віко і розвинули у своїх дослідженнях О. Шпенглер, Р. Віппер, П. Сорокін та інші” [12, 121]. Взагалі, вивчення ідейної спадщини М. Драгоманова має велику історію. З огляду на виразну присутність у методологічному підґрунті багатьох попередніх публікацій ідеологічного чинника (чи то комуністичного, чи то націоналістичного), як нам видається, на сучасному етапі вивчення його спадщини стає важливою стратегія “нового прочитання”, тобто побудова такої інтерпретаційної мережі, у світлі якої філософські ідеї цього українського мислителя набули б інших, не вузько ідеологічних, смислів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). У своїй розвідці ми обмежимося лише аналізом зв’язків історико-теоретичних ідей М. Драгоманова з позитивістською філософсько-історичною парадигмою як на рівні історіософії, так і на рівні питань епістемології історії.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У М. Драгоманова позитивістські інтенції при осмисленні історичного процесу простежуються ще виопукліше, ніж у того ж Пантелеймона Куліша (1819 – 1897) чи Володимира Антоновича (1834 – 1908). У другій половині XIX ст. абсолютна більшість українських інтелектуалів (В. Антонович, В. Лесевич, І. Франко, М. Ковалевський) шукають чинники історичного розвитку вже не в релігійно-містичній, а в раціональній сфері. Основополож-

ним принципом стає ідея про те, що суспільство розвивається за певними законами. Пошуки таких законів стають метою творчості позитивістськи налаштованих філософів, істориків, соціологів.

У своїй магістерській дисертації “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) М. Драгоманов сам факт існування філософії історії, яку він розуміє як “оцінку теперішнього і минулого”, ставить у залежність від фактору ставлення ідеалу до дійсності. Сам же ідеал редукується до трьох варіантів: а) або визнавалося, що ідеальний порядок речей вже існував у минулому; б) або визнавалося, що реалізація ідеалу неможлива у цьому житті, а лише в житті ідеальному; в) або ж стверджувалося, що поступове вдосконалення можливе і в теперішньому світі, і що бажання вдосконаливатися у майбутньому житті повинно посилювати бажання до уподібнення реального життя життю ідеальному. Цей третій елемент він називає ще теорією поступу [5, 40]. Звідси, фактично вся сучасна філософія історії у М. Драгоманова стає можливою лише з точки зору теорії поступу. І тут його думки повністю суголосні з ідеями такого представника “першого позитивізму” як Джон Стюарт Міль (1806 – 1873), який у своїй “Системі логіки...” (1843) (переклад російською 1865 – 1867 рр.) писав, що “философия истории” есть в одно и то же время и проверка, и начальная форма “философии общественного прогресса” [11, 689]¹.

Теорія поступу, своєю чергою, є складовою ширшого поняття історичної закономірності. Та лише з визнанням ідеї поступу, на думку М. Драгоманова, знайшло тверде підґрунтя і визнання закономірності в історичних явищах [5, 41].

Український учений стоїть на ґрунті соціологічної теорії розуміння історичного процесу і тому пошук соціологічного поняття історичного закону він зараховує до основних завдань історичних досліджень. А саму історію він розуміє цілком у контівському дусі як суспільну науку, взятую в її динаміці [6, 78]. Тобто історія – це складова науки соціології, предметом якої є минуле соціуму.

Для М. Драгоманова є беззаперечно-істинним позитивістський образ ідеалу науковості, коли вважається, що такий ідеал один і він автентично проявляється у природничих науках, а соціально-гуманітарні науки, включаючи історію, щоб зали-

шитися в межах наукової парадигми, повинні йому відповідати. Тому віра в історію як науку об'єктивну і точну базується на узгодженнях з природничим знанням [6, 77]. Звідсіля й орієнтація на методи природничих наук. Тобто, поняття “історичний закон” він розглядає з натуралістичних позицій і не ставить питання про різницю між явищами духу та явищами природи і про їхні суперечності.

Та це ще ідеї “батька” позитивізму О. Конта (1798 – 1857), якого, приміром, той же представник “першого позитивізму” Дж. Ст. Міль доповнив так: “... метод общественных наук есть тот конкретный дедуктивный метод, наиболее совершенное применение которого мы находим в астрономии, несколько менее совершенное – в физических науках, и употребление которого (с соответствующими предмету приурочиваниями и предосторожностями) начинает преобразовывать и физиологию” [11, 665]².

А за допомогою відкриття ідеї еволюції саме у природничих науках М. Драгоманов навіть намагався обґрунтувати недоцільність революційних стрибків у розвитку суспільства: “Недавніми часами, – пише він, – й науки про природу, геологія і біологія, показали, як помалу ідуть всі зміни на світі, і замінили слово *revolution* на слово *evolution* (розпускання, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаннях...” [7, 70].

Конструювання ідеї історичного закону³ розпочинає М. Драгоманов із констатації неможливості його фіксації на рівні безпосередньої конкретики окремого історичного факту.

“Якщо ж в історії ми зауважимо, – пише він, – цілий ряд фактів одного роду і відірвемо від них їхні родові ознаки, тоді в багатьох випадках виявиться, що відомі явища історичні повторюються при відомих умовах – висновок, який і є вже закон історичний. Якщо ж спостереження покаже, що відомі явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися, тому що відомі умови для них послаблюються або перестають існувати, то це спостереження теж приведе нас до іншого закону, тобто, власне, того ж самому, тільки інакше вираженого” [6, 78].

Отже, історичним законом є ці узагальнюючі повторювані образи, які спонукаються до свого існування відповідними умовами. Ситуація закону може бути помічена лише на рівні розуму, тому що вона формується в результаті мисленневих процедур абстрагування й узагальнення. Якщо такі повторювані образи є наслідком помічання розумом моменту спільності у кількох конкретних історичних фактах, які, зі свого боку, можуть існувати лише у своїй первинній одиничній неповторності, то такі узагальнення, далі, існують поза межами просторово-часового середовища, поза конкретною географією і хронологією, а звідсіля і формуються, на думку М. Драгоманова, способом логічної систематики. Порівняльний метод у М. Драгоманова (як, до речі, і в О. Конта) уособлює цей логічний принцип [6, 81], що спрямовується на пошук закономірностей у згрупованих за принципом спільності класах конкретних історичних фактів. І саме на рівні статистики помічається певна однорідність у результаті порівняння кількох історичних фактів, яка і веде ідеї закону. Соціологічна статистика (незмінність закону) ніби “покриває” соціологічну динаміку (часову мінливість конкретних історичних фактів). З точки зору настанов позитивізму історія досягає рівня науки тільки шляхом пізнання загальних законів. Знання ж одиничного історичного факту не становить ніякої історичної цінності. Для М. Драгоманова порівняльний метод виступає не лише інструментальним засобом дослідження, а ще й аксіологічною складовою його позитивістського стилю мислення. Цей метод фактично стає еволюційно-каузальним мірилом вартості для історичної науки.

Далі М. Драгоманов пише про практичне значення історії. Вимога практичної значущості історичних досліджень може означати, що: а) у зв'язку з тим, що метою історії є відкриття закономірних зв'язків, а закон, це те, що діє в трьох часових вимірах, то звідсіля, знаючи, як закон діє зараз, можна передбачати майбутнє, тобто з впевненістю знати, що так само він буде діяти і в наступних після сучасності вимірах часу. Людині ж залишається лише “узгодити свою діяльність з напрямком течії історії” [6, 78]; б) історія повинна виконувати виховну функцію, тобто давати людині уроки правильної моральної поведінки. Правда, тут виникає суперечливість із принципом об'єктивності

історичного знання: якщо метафора об'єктивного знання є точна копія якогось історичного об'єкта у свідомості суб'єкта дослідження без привнесення цінностей суб'єкта в таке об'єктивне знання, то реалізація виховної функції – навпаки – передбачає ототожнення індивіда з деякими груповими (суб'єктивними) цінностями/переконаннями, а звідси і вибірковий підхід до історії: справді ж бо, не будь-які історичні факти можуть обслуговувати групові цінності.

Отже, теорія поступу, за М. Драгомановим, є підґрунтям для конструювання ідеї історичної закономірності. Поступ людського суспільства мислиться не лише як поєднання певної групи історичних фактів у часовій послідовності, а ще й як закон, як необхідний і безумовний рух від початків людської культури до її нинішнього стану. А в основі уявлень про поступ лежить така ідея, яка розуміє його як однолінійний розвиток. Теорія однолінійного поступу заглиблена в ту наукову картину світу Нового часу, яка пояснює розвиток суспільства законами механічної форми руху. Ідея поступу як невинного руху вперед, як перехід від нижчих ступенів розвитку до вищих постала секуляризованою версією християнського погляду на історію, коли потреба у божественному одкровенні відкидається. Ця ідея теж базується на вірі, але на вірі у силу розуму. Поступ тут має дві форми свого існування: а) віра в поступ, як нескінченний висхідний розвиток, що не має меж; б) віра в поступ як розвиток, що приводить врешті-решт до досконалого стану суспільства.

Дж. Ст. Міль так сформулював позитивістську модель закону поступу: “такой закон, будучи раз установлен, должен... дать нам возможность предсказывать будущие события совершенно так же, как, установив несколько членов какого-нибудь бесконечного ряда в алгебре, мы можем открыть принцип их образования и предсказать любое число остальных членов этого ряда” [11, 679]. Отже, головною ознакою й історичного закону, й поступу як одного з головних його проявів в уявленнях позитивістів є його прогностична функція.

Учення про поступ, не в останню чергу завдяки позитивізму, стало “загальним місцем” і в поглядах на історичний процес українських інтелектуалів другої половини XIX ст.

У М. Драгоманова не лише реалізація поступу в трьох часових вимірах соціальної реальності, а ще й сама ідея поступу позитивно впливає на розвиток людства. Мало того, він пише ще й про поступ самої *ідеї поступу*, як щось первинне щодо соціального чи промислового розвитку. Тут він знову йде за О. Контом з його “великим основним законом” – теорією трьох стадій розумового розвитку людства (теологічної, метафізичної й позитивної). В О. Конта закон трьох стадій уособлює першість людського духа перед біологією при поясненні людської еволюції. Він писав: “История человечества управляется историей человеческого духа, а дух следует тому направлению, которое предписывается ему его собственной природой. Идеи развиваются как бы самопроизвольно, причем новые идеи являлись результатом закономерного развития старых” [цит. за: 13, 490 – 491].

Інший представник “першого позитивізму” Дж. Ст. Міль також вважав, що “всякому значительному прогрессу в материальной цивилизации предшествовал прогресс в знании”, і далі: “... развитие всех сторон жизни человечества зависит, главным образом, от развития умственной жизни людей, т. е. закона последовательных изменений в человеческих мнениях” [11, 688].

З ним погоджується й Г. Бокль (1821 – 1862) англійський історик, який першим привніс принципи позитивістської доктрини в історичну науку. Він пише: “... становится очевидным, что из двух разрядов законов, управляющих прогрессом человечества, умственный разряд гораздо важнее физического” [1, 90]⁴.

В одній із останніх робіт “Рай і поступ” (1894)⁵ М. Драгоманов якраз і показав історію зародження та розвитку ідеї поступу. Лише ідея поступу, на його думку, може правильно пояснити людству його минуле, теперішнє і майбутнє [4, 62]. Тому Драгоманов і простежує, як на початковому етапі її формування в межах релігійного типу свідомості люди давніх цивілізацій, будучи незадоволеними своїм становищем у точці тепер, формують ідею Золотого віку, яку переносять не у майбутнє, а у далеке минуле. Так виникає вчення про золотий, срібний, мідний і залізний віки людської історії у того ж давньогрецького письменника й агронома Гесіода чи у римського поета Овідія.

У дуалістичній релігії давніх персів – зороастризмі, образ щасливого життя вперше переноситься в теперішнє і майбутнє, коли сили добра на чолі з Ормуздом в останній битві переможуть сили зла на чолі з Аріманом і тоді запанує земний рай. Ідею райського царства на землі від персів перехопили стародавні євреї. Пророцькі книги Біблії, а потім й увявлення про Месію малюють нам образ Божого царства на землі.

На зміну йому приходить період християнства з ідеєю хіліазму – тисячолітнього царства Христа. Та справжня історія ідеї поступу, на думку М. Драгоманова, розпочинається у післясередньовічну добу, бо це, насамперед, секулярна ідея. У ранньомодерний період європейської історії людина починає звертати свій погляд на землю і своє щасливе майбутнє ставити в залежність від власних зусиль. Тут бажаний суспільний порядок і своє власне благополуччя вона втілює в літературному жанрі утопій, а з XVII ст. наукова революція змінила сам погляд на пріоритетність часових модусів. Тепер уже не проминула старовина, де люди були розумнішими і мудрішими, ніж зараз, а теперішній і майбутній час стають утіленням рівня розвинутої людства. Утопізм якраз і творить образ досконалого стану і через акт віри робить його можливим у місці, яке є скрізь.

Виникнення ідей про людський поступ рівнозначне адекватному сприйняттю соціальної дійсності, адже сама ця об'єктивна дійсність розвивається за законами поступу. Особливе значення у поширенні ідеї поступу М. Драгоманов відводить А. Тюрго (1727 – 1781) та М. Кондорсе (1743 – 1794), які розповсюдили цю ідею на всю минулу історію людства. Тепер стало зрозуміло, що лише погляд на історію всього людства, а не окремих народів (на рівні окремого народу можливий і стан погіршення його історичної долі, і навіть його загибель) дає змогу зафіксувати момент безперервності поступу. Поступ може сприйматися лише з позицій цілого⁶. Отже, “правдивість думки про поступ доповняє ся самим зростом сеї думки, бо в зрості сім также видно поступ з часами” [4, 64].

Загалом М. Драгоманов досить прихильно ставився до такої позитивістської теорії поступу: а) поступ життя людського здійснюється законовідповідно, за епохами, які змінюються не фаталістично (як в теорії місії народів), а органічно і логічно,

впливаючи одна з іншої; б) поступ цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку; в) поступ цивілізації проявляється й зумовлюється головно силою свідомості наукової, політичної, моральної [5, 374 – 375].

Мабуть, під впливом романтизму М. Драгоманов (як, до речі, і М. Костомаров) ділить історію на внутрішню та зовнішню. Зовнішня історія – це історія держави, це історія часто випадкових, а не закономірних нападів та завоювань одних народів іншими і тут поступ може не помічатися, а ось внутрішня історія є вже полем реалізації закону поступу. А оскільки поступ для М. Драгоманова під впливом позитивістської парадигми первинний на рівні людської думки, а не технологій чи економіки, то така думка буде діяти переважно у сфері, яка породжується цією думкою, тобто у внутрішній історії народу [5, 407]. Фактично для М. Драгоманова поступ є категорією переважно наукової, моральної, релігійної чи естетичної свідомості, аніж поступом у господарстві чи торгівлі. Поступ для нього стає проблемою руху до вищих ступенів духовної культури та соціальної справедливості.

Ще одним моментом взаємодії М. Драгоманова з теоретичними надбаннями позитивізму є багатофакторний детермінізм, тобто таке розуміння історичного процесу, коли він стає результатом впливу кількох факторів як комбінації різних суспільних і природних сил. У того ж Г. Бокля ми спостерігаємо видозмінений, порівнянно з Ш. Монтеск'є, географічний детермінізм, коли найважливішими зумовлюючими факторами розвитку суспільства оголошуються клімат, харчування, ґрунт і ландшафт. Далі, як уже було показано, він додає до географічних факторів уявлення про вирішальну роль людського розуму. М. Драгоманов також вважає, що історик повинен “вникати у внутрішні причини історичних явищ та змін – культурні, економічні, соціальні, політичні” [5, 40]; головне, що їх повинно бути кілька.

Теорія кількох факторів, як причин, наслідком яких стають історичні явища й події дала змогу по-новому підійти до пошуку закономірностей історичного процесу і зіграла позитивну роль у розвитку самої теорії історії. Саме з огляду на цю теорію, М. Драгоманов не сприймає застосування однофакторного (економічного) підходу до пояснення рушійних сил історичного

процесу у марксизмі. Тому про енгельсівський варіант історичного матеріалізму він пише: “Ви знаєте, я не згоджуюся з філософією історії і полемістики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а життя людське занадто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом... На лихо, марксиста, або ліпше енгельсіста рідко коли досліджують що, а просто аргіогі чертять історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні” [3, 122].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, у М. Драгоманова ми спостерігаємо особливий інтерес як до загальнофілософських побудов позитивізму, так і до методологічних аспектів цієї доктрини. Складовими такого інтересу у нього є: загальне схилення перед феноменом науки, природничо-наукові аналогії у розумінні природи гуманітарно-соціальних наук, обов’язкове привнесення ідеї закону в історичний процес, першість розумового розвитку в уявленнях про поступ, багатофакторний підхід до пояснення рушійних сил історії. Як видно із його магістерської дисертації він чітко задекларував свій відхід від спекулятивного бачення всесвітньої історії. Але М. Драгоманова можна назвати позитивістом лише у найширшому розумінні цього слова. Догматичним адептом позитивістської доктрини він ніколи не був (“ми зовсім не стоїмо за всяких попів науки, доктринерів-позитивістів”). Якщо ж говорити про перспективи вивчення філософсько-історичної спадщини, то, як уже було сказано в історіографічній частині цієї розвідки, вони є на шляхах антиідеологічних переінтерпретацій його ідей.

ПРИМІТКИ

¹ У другій половині XIX ст. виникає й інша лінія у розвитку епістемології історії, що йде від Й. Дройзена (1808 – 1884) до В. Дільтея (1833 – 1911) і далі до баденської школи неокантіанства (В. Віндельбанд (1848 – 1915), Г. Ріккерт (1863 – 1936)). Той же Дройзен, критикуючи у рецензії “Піднесення історії до рівня науки” (1863) основні ідеї праці Г. Бокля “Історія цивілізації в Англії”, писав, що метою історичного дослідження є не пояснення історичних фактів, тобто підведення їх під певні закономірні зв’язки, а розуміння людських діянь [8, 538]. Він також не погоджувався з таким сприйняттям мину-

лого, де немає місця вільній людській діяльності, а все визначають закономірності, аналогічні природничим на чолі з поступом, що рухається сам собою. На жаль, ця антипозитивістська лінія не мала ніякого відгуку в українській теорії історії II пол. XIX ст.

² Одним із перших серед філософів України почав переносити на історію суспільства біологічні закони відомий популяризатор позитивізму Володимир Лесевич (1838 – 1905). Пошук таких законів він оголошував головним завданням соціолога. Він твердив, що соціологічні закони необхідно вивчати “у смислі неминучої підлеглості їх природнім законам” [10, 172].

³ Хоча той же Дж. Міль ситуацію бачить ускладненіше і розрізняє закони в історії та закони в соціології за рівнем їхньої загальності. Для нього “... история, при разумном ее изучении, дает эмпирические законы общества. Задача же общей социологии заключается в том, чтобы проверить эти законы и связать их с законами человеческой природы посредством дедукций, показывающих, что таких именно производных законов и надо было ожидать, в качестве следствий тех основных законов” [11, 680].

⁴ Повторюючи ці ідеї, інший ретранслятор позитивістської доктрини на вітчизняному ґрунті В. Лесевич охарактеризував суспільний поступ як прагнення до ідеалу людяності, а головною рушійною силою поступу – розумову діяльність [10, 168]. Рівень розвитку розумової діяльності у нього також є головним критерієм поступу [10, 178].

⁵ Уперше ця робота була опублікована в органі русько-української радикальної партії коломийському часопису “Народ” (1894. – № 6 – 12). Цікаво, що через дев’ять років у цьому ж журналі І. Франко, який був у в орбіті духовних впливів М. Драгоманова, продовжуючи розвивати ідеї свого вчителя, також опублікує науково-популярну працю “Що таке поступ?” (1903).

⁶ Ця ідея подана М. Драгомановим уже в його магістерській дисертації: “За іншою формулою, все людство становить один організм, який розвивається і вдосконалюється не стільки в окремих частинах (народи), скільки в загальній масі, причому частини (народи) складають правильно розмежовані шаблі розвитку цілого” [5, 221].

Література

1. Бокль Г. Т. История цивилизаций. История цивилизации в Англии: в 2 т. / Г. Т. Бокль. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – 461 с.
2. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. І. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 210 с.

3. Драгоманов М. П. 1-ий лист до Юліана Бачинського / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Л. : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. – Т. 1. – С. 122 – 125.
4. Драгоманів Михайло. Рай і поступ / М. Драгоманів. – [4-е вид.]. – Відень : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – 65 с.
5. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и П. К. Тацит / М. Драгоманов // Хроніка-2000. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. – Вип. 84 : Невідомий Драгоманов. – С. 5 – 418.
6. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории / М. Драгоманов // Вибране: "...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні". – К. : Либідь, 1991. – С. 60 – 83.
7. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" / М. Драгоманов // Громада. – Женева, 1878. – № 1. – С. 5 – 101.
8. Дройзен И. Г. Возведение истории в ранг науки / И. Г. Дройзен // Историка [пер. с нем. Г. И. Федоровой]; под. ред. Скляднева Д. В. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – С. 526 – 548.
9. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
10. Лесевич В. Философия истории на научной почве / В. Лесевич // Отечественные записки. – 1869. – № 1 (январь). – С. 163 – 196.
11. Милль Д. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства связи с методом научного исследования / Дж. Ст. Милль; пер. с англ.; под ред. В. Н. Ивановского. – Изд. 5-е, испр. и доп. – М. : ЛЕНАНД, 2011. – 832 с.
12. Потульницький В. А. Идея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова / В. А. Потульницький // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова, Київ, 22 – 23 травня 1991 р. / за ред. Р. П. Іванової, Л. С. Дем'янівської. – К. : КДУ, 1991. – С. 119 – 121.
13. Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 года / А. Л. Шапиро. – М. : Культура, 1993. – 761 с.
14. Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 133 – 158.

Артюх Вячеслав. Философско-исторические идеи Михаила Драгоманова и позитивизм. В статье выявлены такие

элементы позитивистской парадигмы в историко-теоретических взглядах Драгоманова: естественнонаучные аналогии в понимании природы гуманитарно-социальных наук, обязательное привнесение идеи закона в исторический процесс, первенство умственного развития в представлениях о прогрессе, многофакторный подход к объяснению движущих сил истории.

Ключевые слова: позитивизм, законы истории, прогресс, многофакторность.

Artyukh Vyacheslav. Philosophical and historical ideas of Mykhailo Drahomanov and positivism. In the article the following elements of the positivism paradigm in the philosophical and historical views of Drahomanov such as nature-scientific analogies in understanding the nature of humanitarian and social sciences, necessary involvement of the idea of law in the historical process, the priority of the mental development in the idea of onward, multifactorial approach to explaining motive forces have been revealed.

Key words: positivism, laws of history, progress, multifactorial approach.